

Cassiopeiabloggen

Astronomiska Sällskapet Tycho Brahes blogg

Nr 222 2010

Dokument:

Niels Bohr och Bohr-familjens flykt till Limhamn 1943

*I **Limhamniana 2010**, årsboken för Limhamns Museiförening, publiceras i år artikeln Så flydde atomfysikern till Limhamn av bloggredaktören. I artikeln hänvisas till en längre uppsats här på W-bloggen. Den uppsatsen följer nedan. Meningen är att i takt med att nytt källmaterial kommer till kännedom om denna dramatiska flykt, ska denna uppsats uppdateras. När så är på gång, meddelas detta i W-bloggen.*

Vi kan förmodligen räkna med att i samband med 50-årsminnet av Nils Bohrs bortgång 2012, nytt material dyker upp.

Särskilt tack till Riksarkivets Lars Hallberg, som den gångna vintern (2009-2010) lät mig ta del av den så kallade centraldossiern över familjen Bohr.

Under den nazityska ockupationen av Danmark lät nazisterna mörda prästen Kaj Munk (bild t v). Kunde Nobelpristagaren och atomforskaren med eget forskningsinstitut i Köpenhamn, Niels Bohr, ha drabbats av samma öde? Många fruktade för ett attentat mot hans liv alternativt att han skulle kidnappas och föras till Tyskland, där hans unika insikter i atomens inre och möjliga vetenskap om den ännu så länge slumrande explosiva atomenergin kunde utnyttjas. Möjligen kände han dessutom till hur långt de allierade kommit på bomben; flera av de centrala aktörerna i utvecklandet av

atombomben både i Tyskland och på väst- och östsidan hade tidigare stått Bohr nära som kolleger och elever.

I Tyskland arbetade några forsknings- och teknikergrupper på en tysk atombomb, en ledd av Bohrs tidigare favoritelev Werner Heisenberg. Heisenberg hade tidigare under ett ännu idag starkt omdebatterat Köpenhamnsbesök 1941 diskuterat saken med Bohr, som blev fruktansvärt upprörd över Heisenbergs vaga antydningar om arbetet på en atombomb och om Tysklands oundvikliga seger i kriget. Mytbildningarna kring detta besök i Köpenhamn (alltså under ockupationen, Besættelsen) och deras privata diskussioner har debatterats i snart sextio år och bl a resulterat i Michael Frayns teaterpjäs *Copenhagen*. Denna pjäs gavs fö i en förnämlig uppsättning i Malmö för ett antal år sedan med Kåre Sigurdson som Bohr. Oavsett vad som är sant och mindre sant om hur diskussionen gick mellan de bägge fysikerna, så kvarstår Bohrs upprivenhet och reaktion efteråt och hans övertygelse om den skicklige teoretikern Heisenbergs roll i Hitler-Tyskland, vilket också kom att spela en roll för hans vidare flyktplaner. Bohrbrev som aldrig avsändes på 50-talet sedan Robert Jungks pro-heisenbergska bok *Starkare än tusen solar* publicerats, säger allt om Bohrs hållning vid tiden.

Heisenberg och Bohr vid ett fridsamt kaffekomsammen på 30-talet. Foto: Niels Bohr Archive

Heisenberg var inte nazimedlem, han kan bäst beskrivas som en arrogant "stortysk" – han påstod själv att han sa nej till att lämna Hitler-Tyskland för att han ville rädda vad som räddas kunde av tysk naturvetenskap. Och fakta är att han av sina nazimotståndare kallades för en "vit jude", en kampanj som Heinrich Himmler själv satte stopp för.

I dag vet vi det mesta värt att veta om det tyska atombombsprojektet. Olika grupper konkurrerade med varandra om naziledningens gunst och resurser. Heisenberg & Co – inklusive C F Weizsäcker – spelade efter kriget oskuldsfulla och påstod att de gjort allt de kunde för att fördröja Hitlers eventuella planer på en bomb. Inte minst Weizsäcker talade med kluven tunga; han tog 1942 bevisligen ut ett patent på "*Verfahren zur explosiven Erzeugung von Energie und Neutronen, ... das ... in solcher Menge an einen Ort gebracht wird, z. B. in einer Bombe, ...*", vilket han tyvärr aldrig konfronterades med på allvar under sin livstid. Även Heisenberg undslapp i stort sett obehagliga frågor så länge han levde. I Tyskland.

Carl Friedrich Weizsäcker - en förnekare? Foto: Wikipedia

Så som jag läser berättelserna och källorna 2010, var det var en fråga om tid innan Hitler fått en atombomb till sin arsenal. I sämsta fall var tyskarna en smutsig reaktor på spåren – även den har en fruktansvärd militär potential, även om den inte "smäller".

Hösten 1943 blev läget skarpt i Danmark. Den danska regeringen hade avgått och tyskarna övertagit landet under ledning av "Bevollmäktige" SS-mannen Werner Best; motståndet skärptes alltmer. Den inhemska polisen och militären sattes i karantän. Trots tidigare löften om motsatsen, planerades nu aktioner mot de danska judarna; Danmark skulle bli "Judenrein" som andra ockuperade länder. Många har skrivit om Niels Bohrs flykt men endast få av dem, som verkligen var med under dessa dramatiska dagar i den danska huvudstan.

Werner Best, Foto:?

Sonen Aage har berättat liksom Bohrs förtrogne medarbetare Stefan Rozental. Ur den senares bok

NB: Erindringer om Niels Bohr (utkom 1985) framgår hur situationen alltmera tillspetsades 1943. Bl a hade tyskar med uniformsbeteckningen "Chelm" besatt institutets granne, där frimurarlogen låg – frimurare var några av nazisternas absoluta favorithatobjekt; i Hitlertyskland var de helt förbjudna att verka.

I mitten av september hade Bohr avslöjat för Rozental att han från två källor fått veta att Rozental var i uppenbar fara och att han omedelbart måste fly. Rozental tillhörde nu kretsen "uønskede udlændinge", och Bohr hade fått kontakt med en motståndsgrupp som kunde hjälpa till med flykten till Sverige. Och det var så här:

Bohr engagerade sig starkt för sina forskar- och arbetskollegers väl och ve, det finns det mängder av bevis på, och Bohr hade till och med tagit ut pengar i banken så att Rozental inte kom helt utan kapital till Sverige. Bohr var optimistisk nog att tro att kriget skulle ta slut inom ett halvår – möjligen framförde han denna optimistiska övertro för att lugna Rozental – och menade att han och Rozental snart skulle ses igen. Därför fick Rozental ett vetenskapligt manus med sig, men när flykten verkligen ägde rum 25 september glömdes manuset kvar på stranden i Vedbæk. Först vid ett senare tillfälle kunde motståndsrorelsen hitta mappen och sända den vidare med hemlig kurir till Sverige, där den försvann en gång till! Rozental och hans lilla grupp landade så småningom i Landskrona och med poliseskort fördes de till vänner i Sverige.

Kulmen i den politiska kalabaliken i Danmark hade nåtts 29 augusti. Den dagen tog Tyskland genom Werner Best över det tidigare relativt självstyrande Danmark, vars regering avgick, den danska militären och polisen vägrade samarbeta längre och motståndsrorelsen blev mer och mer Danmarks röst i världen. Linjerna drogs upp mellan vän och fiende, mellan de som kämpade för dansk frihet och de som fortfor att stå på den tyska sidan. Nu fanns inga mellanlängre.

Danmark gled mer och mer genom motståndsrorelsens dristiga sabotageaktioner in som krigförande part på den allierade sidan – målet var i själva verket att uppnå ett så kallat "norskt tillstånd" i Danmark.

Flyktplanering, genomförande, efterskörd

"*Et mindre Dunkerque*" kallade den danske motståndsmannen, den i Stockholms under krigsåren verksamme Ebbe "Skipper" Munck den välorganiserade judiska Exodus som förekom över Öresund hösten 1943 – med Limhamn som en viktig anhalt.

Dunkerque var ett mirakel – det var hösten 1943 också för den alldeles övervägande delen av de danska judarna inklusive Nobelpristagarfamiljen Bohr.

Niels Bohrs dramatiska flykt kan delas in i tre delar:

- Flykten planeras.
- Genomförandet.
- Efterspelet i Sverige.

1. Flykten planeras

I Niels Blædels stora biografi *Harmoni og enhed: Niels Bohr – En biografi* får vi flyktens ABC rekapitulerad, att bröderna Niels Bohr, professor, atomfysiker, och Harald Bohr, professor, matematiker, kontaktats av den svenske ambassadören i Köpenhamn, som varnade dem för att ett tyskt tillslag var på gång - och att tyskarnas planer var att de skulle "försvinna" i samband med den

Stefan Rozental.
Foto: Wikipedia

Skipper Munck!
Omslag från boken
"Skipperen" - en bog
om Ebbe Munck, 1975

större judiska deportationen. Dessutom skulle Bohrs institut på Blegdamsvej ockuperas av tyskarna.

Bohr hade goda kontakter i den danska motståndsrörelsen genom namn som Heinz Holter och K Linderström-Lang på Carlsbergs Laboratoriet och P Brandt på Zoofysiologisk Laboratorium, men det var chefen för M.I.6:s norska avdelning i England, den i atombombsarbetets teori och praktik insatte Eric Welsh, som betydligt tidigare kläckt idén med att försöka få Niels Bohr till England.

Våren 1943 togs de första stegen, under starkt hyschhysch. Bohrs vän, James Chadwick (neutronens upptäckare), såg till att ett ampert brev avfattades till Bohr, och via diverse märkliga kanaler fick Bohr en dag ett par nycklar i sin hand. I en av dessa nycklar doldes i utborrat hål en mikrofilm med Chadwicks brev med uppmaningen till Bohr: Kom till oss! Du får forska med vad du vill, men kom till oss.

”Jag önskar dock inte påverka ditt avgörande, för bara du kan väga de olika omständigheterna och jag har fullaste tillit till ditt beslut, vad det än blir.”

Ett meddelande hade nått Ligaen (se nedan) i Köpenhamn 28 februari 1943 via engelsmännens sabotagegrupp SOE (Special Operations Executive) i Stockholm, Ronald Turnbull, att den där nyckelknippan var på väg. I Köpenhamn togs knippan emot av Jytta Graae, syster till Ebbe Munck för övrigt, och de bägge militärerna Volmer Gyth och Per Winkel kunde läsa av mikrofilmen i ett mikroskop. Detta skedde under största möjliga försiktighet. Det sägs att de bar ansiktsmasker för näsa och mun för att inte riskera att de genom att nysa eller hosta fick mikrofilmen, stor som en punkt, att försvinna all världens väg.

En viktig gestalt i skyddet av Niels Bohr var överhuvud taget Volmer Gyth, som tillhörde den militära underrättelsetjänsten i Köpenhamn, den legendariska ”Ligaen” som i största hemlighet försåg de västallierade med nödvändig information inifrån Danmark. Om höga svenska officerare hade dragning åt Hitler-sidan, kanske mer än så inom t ex marinen, rådde raka motsatsen i Danmark.

Niels Bohr fick så småningom brevet i sin hand, och svaret skulle lämnas genom Ligaen – i en 2×3 millimeter stor film som gömdes i garnityret på ingenjören L. A. Duus Hansen, som var radiooperatör hos Ligaen och som tog med beskedet till engelsmännen i Stockholm ”f v b”.

I början av sommaren 1943 skickades svaret, i vilket Niels Bohr avböjde invitationen. Skälen var flera. Han ville inte överge sitt institut, där flera av medarbetarna dessutom var landsflyktiga och behövde hans skydd, och dessutom trodde inte Bohr att det gick att konstruera en atombomb. I brevet, som sonen Aage

Bröderna Bohr. Foto: Niels Bohr Archive

Volmer Gyth - flydde till Sverige, sen till England. Foto: Frihedsmuseet

Bohr återgivet på danska, heter det avslutningsvis:

”Især føler jeg mig overbevist om, at uanset alle de fremtidige perspektiver er en umiddelbar benyttelse af de seneste vidunderlige opdagelse på atomkernefysikkens område næppe mulig.”

På denna senare punkt hade Niels Bohr – FEL! 1943 rullade det amerikanska och engelska atombombsprogrammet på för fullt, inte utan gnissel i maskineriet, men man hade kommit långt, långt, och när väl Bohr kom till England via Sverige lär han ha varit helt perplex över hur långt projektet avancerat.

Kort tid efter sitt ”nej” till Chadwick kom också Bohr på andra tankar. Han hade snappat upp ett och annat om tyskarnas atombombsprojekt, räknat på bomben och menade nu att kunde man skaffa tillräckligt med tungt vatten, deuterium, och uran av isotopen 235, skulle det vara teoretiskt möjligt att bygga en bomb.

I september 1943 skedde så det akuta uppbrottet. Bohr med familj bestämde sig för att fly. Hans mamma hade ju dessutom varit judinna. Och uppbrottet skedde i sista sekunden, för i Berlin hade utfärdats en arresteringsorder på honom och brodern Harald.

2. Flyktens genomförande

Niels Bohrs och familjens flykt över Öresund till Sverige var ett mästerstycke i logistik. Varje del av flykten planerades i detalj, även om beslutet om själva uppbrottet gick undan. Målet var inte att Bohr skulle stanna i Sverige utan fortsätta till England och därifrån bidra med arbetet kring atomens hemligheter.

Viktiga huvudagerande i denna del av historien är ”Reserve Peter”, Gyths efterträdare i Ligaen (Gythe flydde till Sverige i augusti -43), reservlöjtnanten Svend Truelsen, som planerade och verkställde flykten.

I Malmö väntade den hitflyktade danske polissergeanten Max Weiss som 30 september informerade en av de absoluta danska centralfigurerna i dramat, Ebbe Munck, i Stockholm: Bohr har kommit till Sverige.

Munck hade bråda dagar, förutom planeringen för Bohrs vidare resa västerut via flyg från Bromma hade han hela den judiska Exodusen över Öresund att organisera, men de bägge – Munck och Bohr - hann träffas ett antal gånger. En baktanke hos Munck var att försöka få Bohr att komma till tals med sina gamla sovjetryska kolleger (framför allt Pjotr Kapitsa, som hade Stalins öra); det var ett stort problem för den danska motståndsrörelsen att den inte sågs som en fullvärdig allierad partner av Stalin.

Judiska museet i Stockholm har bevarat en del berättelser från räddningsaktionen 1943. Så här berättar t ex Erick Björk:

”Jag är född på Råå, jag tillhör en mycket gammal fiskar- och sjömansfamilj. 1941 blev jag kommenderad till Malmö marindistrikt, jag blev så småningom befälhavare på ett litet sjöbevakningsfartyg. Vi låg förlagda i Skanör, Limhamn, Landskrona och Råå. Uppgiften var att se till att det inte smög sig in oönskade fartyg härigenom Öresund. Inofficiellt hade vi ju uppdraget att hålla ögonen på småbåtar ifrån Danmark och över till Sverige. Natten mellan den andre och tredje oktober 1943 var jag ute på en runda i Limhamn. Det var månsken och man såg allt tydligt. Då kom en fiskebåt som låg rätt djupt i vattnet. Jag tänkte, ”Det är säkert många flyktingar stuvade i den båten så djupt som den ligger”. Så kom ett tyskt bevakningsfartyg efter. Dom såg vi ju då och då. Och då visste ju jag att om vi gick akter om den brukade dom vända och gå tillbaka igen. Vilket den alltså gjorde den här gången också. Vi eskorterade båten till Limhamns hamn. Mitt jobb som befälhavare var att titta på passen. Den här gången då det var 24 människor i den lilla fiskebåten var den yngste passageraren en

fyra månaders baby och den äldste var en 74 års man.

Så plötsligt kom där ett pass, det namnet hade jag ju sett många gånger. Herregud, framför mig står atomfysikern, nobelpristagaren Niels Bohr – och hans bror! Varje natt i tre veckors tid hade dom bytt uppehållsort för Gestapo hade varit efter dom. För det var nämligen så att tyskarna, de var ju intresserade av hur framställning av tungt vatten gick till! Och Niels Bohr, matematikern, hade ju värdefulla kunskaper. Tungt vatten använde man på den tiden för kärnforskning.

Jag fick lova att inte säga till någon människa att Niels Bohr har kommit till Sverige. Inte ens till min fru.”

Bortsett från en del smärre och uppenbara felaktigheter, är denna berättelse hyperintressant. Den antyder framför allt att tyskarna inte var långt efter flyktbåten! Och så känns det hela tiden när man synar berättelser och akter i detta dramatiska fall: att det bara var en tidsfråga innan den tyska sidan hunnit ”ikapp” Bohr. Vad hade hänt då?

Eller fanns det krafter i det dolda på den tyska sidan som såg mellan fingrarna när det gällde Bohr?

I boken *Spåren efter Nobel* berättar Lars Hallberg, knuten till Riksarkivet i Stockholm, om ”Nobelpristagare på flykt”. Fallet Bohr ägnas ett avsnitt, och Hallberg berättar om hur kl 05.00 på morgonen 30 september 1943 en fiskebåt kom till Limhamn med 14 utlänningar ombord – bland dem makarna Niels och Margrethe Bohr och Bohrs bror Harald samt Haralds son Ole.

Alla utom Niels Bohr förhöordes; denne uppgav att han hade extremt viktig information avsedd för den svenska regeringen och att han omedelbart måste till Stockholm. Georg Kahlson, Finlandsfödd fysiologiprofessor i Lund och övertygad allierad vän, konfirmerade allvaret för de svenska myndigheterna, och kl 06.55 ångade morgontåget på väg till Stockholm med Niels Bohr ombord.

2 oktober 1943 redogjorde Malmöpolisens för flykten i en rapport, som idag finns att läsa i Bohrs centraldossier på Riksarkivet. Bakom det torra byråkratspråket döljer sig oerhörd dramatik!

”Förenämnda flyktingar hade på olika vägar från en ideell organisation i Köpenhamn, som arbetade med att hjälpa av tyskarna hotade personer att lämna Danmark, fått meddelande om, att de onsdagen den 29 september 1943 på aftonen skulle infinna sig i en stuga å ett koloniområde i närheten av Sydhavnen i Köpenhamn. Här hade de avhämtats av en fiskare, som ledsagat dem till två i närheten av hamnen liggande roddbåtar, i vilka de tagit plats och därefter rots ut från kusten. Ett stycke ut till havs hade roddbåtarna inväntats av en större fiskebåt, i vilken samtliga flyktingar tagits ombord, varefter de förts mot svenska kusten. Påföljande dag, torsdagen den 30 september 1943, vid 5-tiden hade de blivit landsatta i Limhamn, där de omhändertagits av militär bevakningspersonal, varpå de efter en kort stund av polispersonal blivit avförda till kriminalpolisens station.”

Uppgifter gör gällande att Bohr närmast ska ha smugit i väg krypande från professorslyan på Carlsberg, som var bevakad, till den där kolonistugan. Ork hade han säkert; Bohr hade förflutet i ungdomen både som fotbollsspelare och vinteridrottare.

Mitt ute på Öresund stannade fiskebåten och låg och guppade eftersom ljud från tyska patrullbåtar kunde höras. Men inget hände; av någon underlig anledning (?) låg vid denna tid hösten 1943 flera av den tyska marinens fartyg på varv för översyn.

Pö om pö fördes resten av familjen Bohr över till den skånska sidan, till Limhamn, till Klagshamn, sonen Aage landsteg t ex på Ven vid St Ibb 2 oktober.

Flyktdagar och personer i sammanfattning:

*Flyktingbåt. Bild från dokumentärfilmen 2003, *The Danish Solution: Rescue of Jews in Denmark**

- 30 september. Limhamn. Niels Bohr, hustrun Margrethe, brodern Harald, dennes son Ole.
- 1 oktober. Helsingborg. Sönerna Ernest och Hans.
- 2 oktober. Ven. Sonen Aage.
- 4 oktober. Klagshamn. Sonen Erik med hustrun Ulla.
- 4 oktober. Limhamn, Brodern Haralds hustru Ulla och parets döttrar Ella och Hanne lämnade Dragör kl 19, anlände Limhamn kl 23.

Aage Bohr -
kom över via
Ven.

Det var viktigt att hela familjen kunde komma i väg, risken för att Niels Bohr annars skulle utsättas för utpressning från nazityskarnas sida ansågs överhängande. Den skånska västkusten var verkligen en livlina, om än i Niels Bohrs eget personliga fall bara för några timmar.

Vilka var de övriga ombord på båten, som anlände Limhamn 30 september? Här är den kompletta förteckningen (källa Riksarkivets Bohr-dossier):

Förutom då de fyra i Bohr-familjen återfanns ombord red Harald Högbro, konsthistorikern Ernst Goldschmidt, författaren och översättaren Martin Edvard Goldstein alias Edwin Martin, Bent Louis Schottländer, Ruth Schottländer, Eva Schottländer, Nina Schottländer, norske arkitekten Edvard Omsen Heiberg, den till Danmark flyktade tyske medicinaren Fritz Buchtal, pianisten Ellen Buchtal. Inalles 14 personer.

Vi vet idag genom centraldossierna exakt var familjemedlemmarna Bohr kom att bo i Sverige: De allra första adresserna kom att bli Gyllenkroks allé i Lund (där bodde Bohr-vännen Torsten Gustafsson) liksom Råbygatan (G Kahlson). Därefter drog sig familjen norrut, splittrades och kom att bo hos vänner och kolleger, t ex på Djursholm (familjerna Gustaf Lagercrantz, Harald Cramer), Uppsala (familjen Heckscher), Stocksund (Bohrs forskarkollega Oskar Klein, gift med en danska).

Inför den formella visumsansökan förhöordes samtliga familjemedlemmar av Utlänningsbyrån inom Kungl Socialstyrelsen. De fick uppge svenska referenser, berätta om varför de flytt, vilken religion de hade (de flesta i Bohr-familjen uppgav "ingen" i den kolumnen), det kollades upp via danska polisunderrättelser om det fanns något "ofördelaktigt" att säga beträffande deras levnadsförhållanden, om de hade pengar med sig etc etc.

* *"Formodning om arrestation av min Familie og mig selv paa grund af Jødeforfølgelserne i Danmark"*, skrev 23-åriga Ulla Bohr i sin visumansökan.

- Skälet till Aages flykt? *"Fadern vore halvjude och han befarade förføljelse."*

Dessa två vittnesbörder säger i sak vad allt handlade om.

- Hans och Ernest hade inte de nödvändiga 12 kr till visumsavgiften, varför den danske gesandten i Stockholm så småningom meddelade de svenska myndigheterna: *"... de begge er Studenter og som Følge deraf ikke har overskud paa denne Verdens Mammon..."* Saken klarades upp.
- I nödfallsviseringen för Aage Bohr berättas: *"2 oktober ankommit till riket genom landstigning å ön Ven i Sankt Ibbs socken inom Rønnebergs landsfiskalsdistrikt såsom politisk flyktning från Danmark"*. När Aage kl 05.50 landade på Ven i en "förhyrd" motorbåt hade han 400 kr i danska sedlar med sig. Han försågs med möjligheter att skaffa bröd, smör, kött och gryn och tobak *"för sitt behov under tiden till och med den 8 oktober 1943"*.

3. Efterspelet

Först – vad hände med övriga familjen Bohr? Genom Lars Hallberg har jag haft tillgång till Bohr-familjens centraldossier på Riksarkivet, och det är onekligen en märklig upplevelse att i Marieberg, Stockholm, sitta med originalhandlingar och dito foton om och av denna världsberömda familj i sin hand.

De flesta stannade kvar i Sverige så länge ockupationen där hemma pågick. Några kom att direkt få jobb (Erik Bohr, utbildad civilingenjör, kom att ingå i Nobelpristagaren Manne Siegbahns forskarstab i Uppsala), de yngre i Bohr-familjen studerade. Någon av de yngre männen enrollerade sig så småningom i den Danska Brigaden.

Som flyktingar fick Bohr-familjen inte röra sig hur som helst i det neutrala Sverige.

- Ellen Bohr ansökte t ex om att få delta i studenternas, SFS', fjällutflykt i Lappland, 3-13 april 1944 (Saxnäs, Klimpfjäll, Lövberg). 23 mars 1944 kom beskedet, "uppehållsrätt i Vilhelmina socken, Västerbotten, lär icke kunna bifallas".
- Ole Bohr ville tillbringa julen i en bokbindarmästare Börjesons hem. Föga kontroversiellt, kan tyckas. Det vara bara ett kruz: hemmet låg på Muskö, där även den svenska marinen hade sin allra hemligaste bas. Det framgår inte av akterna i Riksarkivet vilket svaret blev, men jag kan inte tänka mig att det blev ett ja.
- Hans Bohr önskade besöka Astra i Södertälje i studiesyfte. Han fick dispens!

Och Niels Bohr själv?

Fruktan för Bohrs liv var stor efter flykten, och Volmer Gyth tyckte inte att ansvariga på den svenska sidan gjorde en riktig riskbedömning när Bohr väl anlant Stockholm från Malmö.

- Vi befinner ju oss faktiskt i Stockholm och inte i Chicago, ska ett svensk polisbefäl ha sagt.

Varpå Gyth kontrade med att berätta att Chicago numera låg på andra sidan Öresund och att ingen amerikansk gangster var farligare och mindre brutal än tyska Gestapo.

Resultat; Bohr fick svenska livvakter. Men Gyth, som nu fanns i Sverige, höll hela tiden ett vakande öga över Bohr.

I sin memaorbok *Sibyllegatan 13*, påpekar Ebbe Munck långt senare (1967): "Jag hade aldrig någon känsla av det vid någon tidpunkt under den vecka Niels Bohr vistades i Stockholm fanns ansatser till eller gjordes försök att oskadliggöra honom."

Men: Stockholm var som Lissabon i neutrala Portugal, det kryllade av spioner och agenter och kanske t o m kontraktsmördare, så försiktighet var en dygd. Att Niels Bohr själv inte insåg hur farlig situationen var, är en annan historia. När han väl smusslats ut från sitt sista stockholmska gömsle (han tog bl a in hos danska legationsrådet Torp-Pedersen på Strandvägen, mera offentligt kunde han knappast visa sig) och placerats i Bromma-folkets händer på flygplatsen, pustade hans bevakare ut och drog hem till stan. Bara för att där mötas av Bohr, som tagit en vanlig taxi tillbaka. Kurirplanet hade försinkats!

Bror Marklunds flyktingmonument i Sibbarp. Foto: Malmö stad

Vi vet i stort sett varje steg Niels Bohr tog i den svenska huvudstan efter flykten till Limhamn, att han i hemlighet mötte utrikesministern Ernst Günther, Östen Undén, kronprinsen, kanske även kungen – källorna anger olika. På Bohrs agenda stod de danska judarnas öde, och genom hans försorg gick den svenska regeringen i radion offentligt ut med budskapet att Sverige var berett att ta emot alla danska judar. En *démarche* i samma ärende till Tyskland besvarades aldrig, men å andra sidan såg många hederliga och empatiska tyska officerare inom Wehrmacht och marinen genom fingrarna med flykten. Vilket inte innebar att den var ofarlig. Flera flyktingar omkom under de desperata flyktt försöken, fruktansvärda scener utspelades i Köpenhamn när kvarvarande judar fångades in av Gestapos hejdukar; några hundra tvangs i väg till Theresienstadt, drygt 7000 räddades till andra sidan Sundet.

Det danska folket upprördes över judeaktionen!

Så småningom, 6 oktober, kom Bohr äntligen i väg, placerad i bombluckan på en engelsk Mosquito, britternas kurirflygplan. Men även här höll det på att gå helt galet! Syrgasmasken var för liten för Bohr, och när kärnan steg över Nordsjön för att undgå tyskt luftartilleri, sjönk lufttrycket och Bohr domnade bort. Först när flygplanet dök och landade i Skottland, kunde faran blåsas över.

En Mosquito i luften!

Vad som därefter skedde, är en annan historia. Bohr hade gratulerats till flykten av Churchill. ”*Congratulations on your escape which we long hve been hoping for...important work to be done.*”, stod det bl a.

För Munch erkände Bohr i ett samtal 6.10.43:

”... *det viktigaste är väl.. att jag kan underrätta dem om hur långt tyskarna inte har kommit*”.

När Churchill och Bohr betydligt senare väl möttes förstod den alltmera döve Churchill inte ett dugg av vad den mumlande lågmälda Bohr sa och menade om atombomben och framtiden, Churchill blev närmast förbannad, men Bohr kom i alla fall att ingå i den engelska forskningsgruppen och kom så småningom, med Aage, även till atombombslaboratoriet i Los Alamos.

Där om inte förr insåg Bohr hur långt de allierade under vännen J Robert Oppenheims ledning kommit på ”Bomben”, och att med atombomberna skulle efterkrigs världens diplomati vändas upp och ner.

Gamla militära lösningar hade definitivt spelat ut sin roll i de mellanstatliga förbindelserna, vilket fick djupgående konsekvenser både för Bohrs och Oppenheimers tänkande.

Facit av denna osannolika historia?

Att detta verkligen var Limhamns, Malmös, Skånes, Sveriges ”stoltaste ögonblick” – det är värt att påminna om denna dramatiska historia, här skildrat genom familjen Bohrs öde, när antisemitismens fula tryne åter ger sig till känna i Malmö.

”Et mindre Dunkerque” kallade Ebbe Munck denna välorganiserade Exodus över Öresund med Limhamn som en viktig anhalt 1943.

Dunkerque var ett mirakel – det var hösten 1943 också för den alldeles övervägande delen av de danska judarna inklusive familjen Bohr.

Lästips:

Fysikikonen Niels Bohr levde åren 1885-1962 och det har skrivits oräkneliga artiklar och böcker om hans liv och hans forskning. 2012 har det gått femtio år sedan han gick ur tiden och sannolikt

Bulldogen Churchill. Han förstod aldrig Bohr.

Atombombstestet "Trinity" 16 juli 1945. Fotocredit: Los Alamos National Lab

släpps då ytterligare, tidigare hemligstämplat material ur hans arkiv på Niels Bohr Institutet.

Flykten över Öresund har bl a skildrats i Aage Bohrs kapitel i boken *Niels Bohr – Hans liv og virke fortalt af en kreds af venner og medarbejder* (1964), i Niels Blædels *Harmoni og Enhed – Niels Bohr, En Biografi* (1985) och i Abraham Pais *Niels Bohr's times: in physics, philosophy, and policy* (1991).

Viktiga böcker är också Ebbe Muncks *Sibyllegatan 13* (1967) och Stefan Rozentals *NB: Erindringer om Niels Bohr* (1985). Ulf Torells *Fönster till den fria världen* (2008) innehåller ytterligare uppdaterat material.

Senaste boken om de danska judarnas Sverigeexil skildras osminkat av historikern Sofie Lene Bak i boken *Ikke noget at tale om. Dansk jøders krigsoplevelser 1943-1945* (2010).

Om tyskarnas atombombsprojekt – se t ex Samuel A Goudsmits *Alsos* (1947), David Irvings *The Virus House* (1967). De hemliga upptagningarna av de tyska atomvapenforskarnas samtal när de satt som "gäster" efter kriget i England ingår i *Hitler's Uranium Club: The Secret recordings at Farm Hall* (2001). Info om Bohrs, fars och sons, besök i Los Alamos finns t ex i den nyaste boken om Oppenheimer: Kai Birds och Martin J Sherwins monumentala *American Prometheus: The Triumph and Tragedy of J Robert Oppenheimer* (2005).

Två väsentliga berättelser om den judiska flyktingströmmen över Sundet: tullaren Gunnar Nilssons artikel om flyktingströmmen i *Orostdid – Ofredstid* (1996) och romanen av K Arne Blom, *Stormcentrum* (1992); denna roman ingår i Bloms stora "krigsseptett" om agenten Loman. Här berättas bl a om det historiskt belagda spelet mellan tyskar och danskar och hur mycket de danska fiskarna de facto tog för att forsla flyktingar över Öresund.

Om judeaktionen 1943 finns att beskåda material både på judiska museet i Köpenhamn och på Frihedsmuseet. Den danska hemmaopinionens hållning mot aktionerna har senast kommit fram i *Danskerne og Besættelsen: Holdninger og Meninger 1939-1945* (2007)

Min artikel om "Limhamn och atombomben" i *Limhamniana 2000* ska bara ses som ett rudimentärt skelett till ovanstående uppsats. Mycket har hänt sen 2000, framför allt har jag gått till arkivmaterialet, inspirerad av Riksarkivets Lars Hallberg och dennes medverkan i *Spåren efter Nobel* (2001). I den mån nytt material dyker upp om flykten, lovar/hotar jag återkomma!!!